
Modern-kapitalistische industriële en politiek liberalisme in Nederland aan de vooravond van '1848': een gedeeltelijke toets van de bourgeoisieithese*

A. Th. Derksen

1. Inleiding: de bourgeoisieithese als interpretatie van een verband tussen economische vooruitgang en democratisering

Meer en minder recentelijk is nogal eens een verband gelegd tussen het economisch ontwikkelingspeil van een samenleving en haar democratisch niveau. Economische groei, zo werd beweerd, brengt democratisering teweeg (Hirschman 1977; Jackman 1975; Lively 1975).¹ Verscheidene sociologen en politicologen toetsten die bewering in de afgelopen decennia. Men vond vaak inderdaad een positieve relatie, maar ze bleek wel steeds onvolledig (zie Derksen 1981). Sociale wetenschappers hebben zojuistgenoemd verband ook geïnterpreteerd. Men beweerde bijvoorbeeld dat democratisering optreedt doordat economische vooruitgang het opleidingspeil van de politieke underdogs verhoogt, het aantal communicatiemedia vergroot, de inkomensverdeling nivelleert en het denken rationaliseert (Dahl 1971; Lipset 1959; McCrone & Cnudde 1967; Veblen 1939).²

Dergelijke uitspraken variëren overigens in reikwijdte. Sommige suggereren dat *elke* economische groei democratisering oproept, terwijl andere dit effect *alleen* toekennen aan een *specifieke* vorm van economische vooruitgang (vergeleijk Lipset 1959; McCrone & Cnudde 1967 met De Schweinitz Jr. 1963).

Een interpretatie van het tweede type is onderwerp van dit artikel. Het gaat namelijk over een uitspraak die aangeeft waarom de opkomst van een *kapitalistische* economie zou hebben geleid tot een democratisering van sterk autocratische regeringsvormen.³ Antwoord op deze vraag is hier de stelling die kortweg wordt aangeduid als de bourgeoisieithese. Zij zegt dat de draagster van de kapitalistische ontwikkeling – ook wel burgerij of bourgeoisie genoemd – voorstandster was van een aantal liberaal-democratische veranderingen: beknotting van de vorstelijke

* Contacten met de historicus drs. J. H. van Santen (RU Utrecht) leidden tot *deze* toetsing van de bourgeoisieithese. Hij wees op het historisch bronnenmateriaal aangaande de liberale oppositiebeweging, assisteerde bij lezing daarvan en becommentarieerde eerdere versies van dit artikel. Dr. S. C. Derksen, drs. H. D. Flap, drs. A. Maas-Smilde en de redactie van de Sociologische Gids maakten eveneens opmerkingen, die zijn verwerkt in de definitieve tekst.

macht, uitbreiding van zeggenschap voor vertegenwoordigende lichamen, een zekere verbreding van het kiesrecht en instelling en/of verruiming van individuele vrijheidsrechten (zoals pers- en godsdienstvrijheid).⁴ De these beweert ook dat de bourgeoisie zich met succes inzette voor de verwezenlijking van haar verlangens. Resultaat was een aantal politieke omwentelingen die doorgaans het etiket 'burgerlijk' krijgen opgeplakt. De Franse Revolutie van 1789 behoort tot die categorie; ze is volgens de marxistisch-leninistische geschiedenisinterpretatie zelfs het

'... klassische Beispiel einer vollendeten bürgerlichen demokratischen Revolution. Sie ist das Ergebnis eines siegreichen Kampfes der kapitalistischen Bourgeoisie ... gegen das 'reaktionäre feudal-absolutistische System' des damaligen Frankreich' (Schmitt 1973: 78; zie Marx 1960).

Andere burgerlijk-democratische revoluties situeert de marxistische geschiedschrijving in zeventiende-eeuws Engeland en het Frankrijk en Duitsland van twee eeuwen later (Bayer 1960; Marx 1960). De gedachte dat de kapitalistische bourgeoisie drijvende kracht was achter een aantal democratische omwentelingen is overigens niet het alleenbezit van de marxistische orthodoxie. Ze komt daarbuiten eveneens veel voor (Dahrendorf 1968; Dorz 1967; Habermas 1961; *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften* 1956, 1959; Hobsbawm 1962; Laski 1962; Ponteil 1968).

De bourgeoisie these houdt verder de uitspraak in dat het optreden van de burgerij niet 'toevallig' was. Als achterliggend motief geldt het nastreven van materiaal eigenbelang:

'The middle classes sought freedom of speech and action in large part for the economic gains that this would give them' (Lane 1959: 52).

'Die Bourgeoisie musste sich ihren Anteil an der politischen Herrschaft vindizieren, schon ihrer materiellen Interessen wegen ... Sie musste um ihren Zweck zu erreichen, ihre eigenen Interessen, Ansichten und die Handlungen der Regierung frei debattieren können. Das nannte sie das '*Recht der Pressefreiheit*'. Sie musste sich ungeniert assoziieren können. Dass nannte sie das '*Recht der freien Assoziation*'. '*Religionsfreiheit*' und dergl. musste ebenfalls als notwendige Folge der *freien Konkurrenz* von ihr verlangt werden' (Marx 1960: 68).

De 'democratische republiek', aldus Lenin, beschermde het kapitalisme het best (Lenin 1970: 476).

In ditzelfde verband past de gedachte dat het politieke gedrag van de opkomende burgerij voortkwam uit de behoefte aan grotere voorspelbaarheid in het sociaal-economische leven. Autoritaire régimes belemmerden met hun willekeur de ontplooiing van het jonge kapitalisme en moesten daarom plaats maken voor

democratischer regeringsvormen (Habermas 1961). Of zoals Max Weber het uitdrukte:

'Das Bedürfnis nach *Berechenbarkeit* und *Verlässlichkeit* des Fungierens der Rechtsordnung und Verwaltung, ein vitales Bedürfnis des rationalen Kapitalismus, führte das Bürgertum auf den Weg des Strebens nach Beschränkung der Patrimonialfürsten und des Feudaladels durch eine Körperschaft, in der *Bürger* ausschlaggebend mitsassen und welche die Verwaltung und Finanzen kontrollierte und bei Änderungen der Rechtsordnung mitwirken sollte' (Weber 1947: 174).

Zoals uit de formulering van de bourgeoisieiethese blijkt, heeft deze stelling een aan tijd gebonden bereik. Ze verbindt een politiek effect aan een economische ontwikkeling die in het *verleden* plaats vond. Men laat daarbij soms weten dat de these niet onbeperkt opgaat. Het gedrag van de Duitse burgerij na '1848' geldt vaak als uitzondering op de regel. (Dahrendorf 1968; Kofler 1979; Marx 1960). Barrington Moore Jr. formuleerde naar aanleiding van deze en andere weerleggingen een beperkte versie van de bourgeoisieiethese: een sterke burgerij was weliswaar een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor een liberaal-democratische hervorming (Moore Jr. 1966).

Tot nu toe is hier alleen in globale termen gesproken over een kapitalistische economie. Er werd niet verteld om welk soort kapitalisme het gaat. Wordt het vroege kapitalisme (het al vele eeuwen oude handelskapitalisme) bedoeld, of het moderne type dat pas met de industriële revolutie aan het einde van de achttiende eeuw in Engeland opkomt? Of betreft het beide vormen? Soms is dit laatste het geval (Kofler 1979; Marx & Engels 1977⁵; Stuurman 1978), andere keren is uitsluitend de moderne variant in het spel (Dahrendorf 1968; Droz 1967; Hobsbawm 1962). Ook ontbreekt een aanduiding van de gehanteerde betekenis wel eens (zie MacPherson 1972). Voor een toetsing van de bourgeoisieiethese is zo'n indicatie nodig omdat de samenstelling van de bourgeoisie varieert met het soort kapitalisme. Kooplieden, zgn. *Verleger*⁶ en eigenaren van manufacturen zijn dragers van het vroege kapitalisme, terwijl fabrieksmatig producerende industriëlen behoren tot de *modern*-kapitalistische bourgeoisie.

Leden van die groep industriële fabrikanten zijn onderwerp van studie in dit artikel. Onderzocht wordt in hoeverre zij in Nederland tijdens de periode december 1844-maart 1848 steun gaven aan een liberale oppositiebeweging, die mede de stoot gaf tot de democratische omwenteling van 1848.

Terwijl de bourgeoisieiethese een liberale opstelling laat voortkomen uit een motief van eigenbelang, komt in dit onderzoek geen analyse van beweegredenen voor. Deze studie is dan ook te beschouwen als een *gedeeltelijke* toets van de bourgeoisieiethese. De volgende paragraaf geeft onder andere de selectie van de onderzoeksgroep weer. Ruime aandacht wordt daarin ook geschonken aan bepaalde aspecten van het economisch leven in Nederland vóór 1848.⁷ Een verant-

woording van de gekozen onderzoeksperiode komt verderop in de tekst aan de orde.

2. Modern-kapitalistische industriële in Nederland vóór 1848

Omdat het onderzoek betrekking heeft op een groep vertegenwoordigers van het moderne kapitalisme, volgt eerst een typering van dit produktiestelsel. Het moderne kapitalisme onderscheidt zich van het voorafgaand ambachtelijk systeem door de gebruikmaking van machines; dat zijn werktuigen die, zoals het heet, niet langer het verlengstuk vormen van de arbeider. Zij verrichten taken die de werknemer vroeger zelf met zijn gereedschap uitvoerde (Brugmans 1961: 31; Marx 1972: 396). Deze mechanisering heeft in het bijzonder betrekking op de kracht die het werktuig in beweging zet. Zij verzelfstandigt zich in die zin dat de produktie niet langer afhankelijk is van externe voortbewegingskrachten als menselijke, dierlijke of natuur- (water-, wind-)energie. De eerste constructie van zo'n machine met een autonome aandrijfbron kwam tot stand in de tweede helft van de achttiende eeuw. Nieuwe economische mogelijkheden werden daarmee geopend:

'Erst mit Watts zweiter, sog. doppelt wirkender Dampfmaschine war ein erster Motor gefunden, der seine Bewegungskraft selbst erzeugt aus der Verspeisung von Kohlen und Wasser, dessen Kraftpotenz ganz unter menschlicher Kontrolle steht, der mobil und ein Mittel der Lokomotion, städtisch und nicht gleich dem Wasserrad ländlich, die Konzentration der Produktion in Städten erlaubt, statt sie wie das Wasserrad über das Land zu zerstreuen, universell in seiner technologischen Anwendung, in seiner Residenz verhältnismässig wenig durch lokale Umstände bedingt' (Marx 1972: 398).

De stoomkracht bracht volgens dezelfde schrijver de ontwikkeling van complexe machinerieën naderbij (Marx 1972: 403). Ze dwong daarnaast tot grootbedrijf, en stelde werkgevers in staat om ongekende hoeveelheden energie aan te wenden (Brugmans 1961: 319; Stearns 1976: 78). Het laatste was mede een gevolg van de gecreëerde mogelijkheid tot continu-arbeid:

'... mensen en paarden worden vermoeid; de wind gaat liggen; de waterloop is van het jaargetijde afhankelijk, maar de stoommachine raast onvermoeid zonder ophouden door' (Brugmans 1975: 42).⁸

De moderne fabriek en industrie dankt haar ontstaan kortom aan de invoering van het stoomwerktuig (Sneller 1937: 396).

In aansluiting op deze opmerkingen verwijzen omschrijvingen van het moderne kapitalisme naar de aanwezigheid van fabrieken met relatief grote aantallen werknemers die mechanisch en massaal produceren voor markten met een be-

trekkelijk groot geografisch bereik. De leiders van dit vrije ondernemingsgewijze stelsel voeren een rationele bedrijfshuishouding. De patriarchale verhoudingen uit het ambachtelijke systeem komen dan ook niet meer voor en verdwenen is eveneens de ondernemersfiguur die zelf meewerkt in het technisch productieproces. De taak van de modern-kapitalistische industrieel bepaalt zich tot bedrijfseconomische en -organisatorische zaken (Brugmans 1961: 68-72; Sombart 1948).

De koppeling tussen modern-kapitalisme en fabrieksmatige productie mag echter niet de misvatting oproepen dat industriële fabrikanten de *enige* dragers zijn van dit produktiesysteem. Handelaren, geldverschaffers, technici en transportondernemers horen daar eveneens toe (zie Bläsing 1973; Nusteling 1974). De beperking tot modern-kapitalistische *industriëlen* geeft een ander argument voor de bewering dat het hier slechts gaat om een *gedeeltelijke* toets van de bourgeoisieisthese.

Uit het voorgaande volgt dat een onversneden modern-kapitalistische industrieel aan *verscheidene* criteria moet voldoen. Zulke, voor honderd procent zuivere, vertegenwoordigers zullen in dit onderzoek maar in zeer beperkte mate voorkomen. Dat houdt verband met de relatief trage ontwikkeling die de Nederlandse economie in de eerste helft van de vorige eeuw doormaakte. Het moderne kapitalisme verkeerde aan het eind van dat tijdvak nog maar in een pril beginstadium. Brugmans, bijvoorbeeld, omschrijft de jaren tot 1850 als de nadagen van het vroeg-kapitalisme, terwijl hij de industriële revolutie, het overgangsproces naar het moderne kapitalisme, plaatst in de periode 1850-1870 (Brugmans 1961: 66, 201). De eerste helft van de negentiende eeuw is in Nederland, aldus nog steeds Brugmans, de tijd waarin modern-kapitalistische elementen weliswaar niet geheel ontbreken, doch slechts uitzonderingen vormen in een structuur die in haar totaliteit niet kapitalistisch mag heten (Brugmans 1961: 68). Opmerkingen met eenzelfde strekking vindt men bij historici als De Jonge (1976, 1977), Griffiths (1979), Mokyr (1976) en Van Stuijvenberg (1970). Ze spreken over de achterlijkheid van de Nederlandse economie: een oordeel dat meestal voortkomt uit een vergelijking met de koplopers van de modern-kapitalistische ontwikkeling Engeland en België.

Mede op grond van dit historisch gegeven worden modern-kapitalistische industriëlen hier niet op de scherpst mogelijke manier geselecteerd. Een andere reden hiervoor is de beperkte beschikbaarheid en moeizame toegankelijkheid van gegevens over individuele bedrijven wat betreft zaken als omzet en rationaliteit van bedrijfsvoering.

De keuze van modern-kapitalistische industriëlen geschiedt *eerst* aan de hand van twee criteria: het gebruik van stoomkracht én de aanwezigheid van meer dan veertig werknemers (dit getal is ontleend aan Brugmans: hij spreekt van een grootbedrijf als dat aantal is overschreden; Brugmans 1961: 3). In een *tweede* ronde worden alle overige industriëlen opgenomen die produceren op basis van

stoomkracht. Deze aanvullende selectie berust op de overtuiging dat de inschakeling van stoomenergie een belangrijke stap was in de richting van modern-kapitalistisch ondernemerschap. De tweede selectieronde maakt het mogelijk om de uitkomsten van twee toetsingen te vergelijken die verschillen in sterkte. De gecombineerde aanwezigheid van stoomkracht en grootbedrijf benadert het hiervoor geschetste 'ideaaltype' immers beter dan het gebruik van stoomkracht alleen. Er kan worden voorspeld dat het politieke liberalisme het sterkst vertegenwoordigd zal zijn onder industriën die *beide* kenmerken bezitten.

Argumenten voor de hantering van het stoomkracht-criterium liggen al in de inleiding van deze paragraaf besloten. De opkomst van het modern-kapitalistische productiesysteem werd er immers gerelateerd aan de industriële benutting van stoomenergie. Dat laatste zou een sterke concentratie van arbeiders in fabrieken teweegbrengen, en zo het oude stelsel van huisnijverheid ondermijnen (zie ook Van den Eerenbeemt 1965). De aanwending van stoomkracht schiep eveneens de mogelijkheid van een aanzienlijke produktievergroting (Van den Eerenbeemt 1965). Ook recente economisch-historische studies van Mokyr (1976) en Griffiths (1979) beschouwen de omschakeling op stoomenergie als een belangrijke gebeurtenis. Zij hanteren aantallen stoommachines als indicator van het industriële ontwikkelingspeil tijdens de eerste helft van de vorige eeuw. Algemeen wordt aangenomen, aldus Griffiths, dat – in de periode 1830-1850 – de overgang op stoomkracht de voornaamste oorzaak was van stijgende industriële produktiviteit (Griffiths 1979: 5). Een economische geschiedschrijver, die de introductie van de stoommachine in Nederland zelf mee-maakte, onderstreept het belang daarvan als volgt:

'Inmiddels was er op het grondgebied der nijverheid allengs eene ontwikkeling tot stand gekomen, van nog vrij wat grootere beteekenis dan de Belgische omwenteling had voor ons vaderland: ik bedoel de invoering der stoomkracht in het fabriekswezen. Deze omwenteling had het onfeilbaar gevolg, dat zij, die zich niet op de hoogte wisten te plaatsen, tot welk deze nieuwe, deze magische beweegkracht, de nijverheid opvoerde, onder de raderen van die reuzenkracht verpletterd werden' (Koenen 1856: 140).

De betekenis van de invoering van stoomenergie wordt ook beklemtoond door andere historici (Bierens de Haan 1952; Bos 1976; Burgers 1954; Harx 1967; De Jonge 1977; Wieringa 1955 en Zappey 1977). Zij beschrijven die gebeurtenis als een belangrijke aanzet tot de industriële ontwikkeling (of modernisering) van de Nederlandse economie. (Dat laatste proces is gelijk te stellen met de vorming van een modern-kapitalistische economie; zie Brugmans 1961; De Jonge 1976; Van den Eerenbeemt & Pirenne 1960).

Bij al deze opmerkingen ten gunste van het stoomcriterium moet men echter niet vergeten dat het geplande onderzoek betrekking heeft op een *allereerste* fase van modern-kapitalistische ontwikkeling. Als een industrieel in Nederland vóór

1848 stoomkracht benutte, betekent dat nog niet automatisch dat zijn bedrijf ook een of meer andere trekken vertoonde van een modern-kapitalistische productiewijze. Opgemerkt is dat dergelijke combinaties op vrij grote schaal ontbraken (Brugmans 1961; De Jonge 1977). Ook bleek de toepassing van stoomenergie soms voorbarig te zijn, gezien de negatieve ontwikkeling van de bedrijfsresultaten (zie Boot 1935: 61). Verder kwam het voor dat de energievoorziening tegelijkertijd modern én traditioneel functioneerde. Dat was bij voorbeeld het geval in de papieronderneming van de Van Gelders te Wormer (De Vries 1957: 243). Het gebruik van genoemd selectie criterium kan daarnaast de tegenwerking uitlokken dat de installatie van een stoomwerktuig heel wel mogelijk plaats vond op niet-economische gronden (te denken is aan prestige-overwegingen). Die kritiek is echter aanvechtbaar: de aanschaf van een stoommachine was een kostbare aangelegenheid, die nogal wat rompslomp met zich meebracht (vereist was zowel een provinciale als ministeriële vergunning; zie hiervoor verderop⁹). Daarbij is vermeldenswaard dat er een sterke morele veroordeling van stoomenergie bestond. Symptomatisch moeten de woorden zijn geweest die een chroniqueur in 1850 schreef naar aanleiding van de bouw van een stoomolieslagerij: 'dat is het werk des duivels' (De Vries 1957: 236). 'Menigeen beschouwde den rook der dampenden stoomtuigen als den afgrijselijken walm van den put des afgronds', aldus de eerder aangehaalde Koenen (Koenen 1856: 140). Weer andere kritiek kan luiden dat er in de onderzoeksperiode bedrijven bestonden die weliswaar geen stoomkracht toepasten, maar zich wel kenmerkten door een aantal andere modern-kapitalistische elementen, zoals rationele bedrijfsvoering, omvangrijke productie voor een wijde markt en een groot aantal werknemers. Systematische, op elk Nederlands bedrijf betrekking hebbende informatie over al deze zaken, ontbreekt echter op grote schaal. Men kan de afwezigheid van stoomkracht trouwens des te zwaarder laten wegen omdat het gebruik ervan later vaak van vitaal belang bleek in de strijd met de concurrentie (zie Boot 1935; Brugmans 1970: 50, 51).

Voorgaande opmerkingen over het weinig voorlijke karakter van de Nederlandse economie mogen overigens niet verhullen dat een modern-kapitalistische ontwikkeling op gang *was* gekomen in de jaren 1830 en 1840. Een kleine honderdvijftig industriële produceerde in de periode 1844-1848 op basis van stoomkracht; ruim een derde daarvan had meer dan veertig werknemers in dienst. De bewering, dat de Nederlandse samenleving reeds vóór 1848 noemenswaardige aanzetten liet zien tot een modern-kapitalistische economie, wordt nu toegelicht.

De belangrijkste bedrijfstak was tot het midden van de vorige eeuw de *textielindustrie* (Van den Eerenbeemt 1965). Zij bestond voor een zeer groot deel uit huisnijverheid. De eerste concentraties van textielarbeiders in werkplaatsen dateren uit de jaren dertig, terwijl toen ook het gebruik van stoomkracht enigszins terrein begon te winnen. (De allereerste stoommachines in deze sector werden in 1816 te Leiden en in 1820 te Eindhoven geplaatst). Deze modernisering deden

zich aanvankelijk het sterkst voor in Noord-Brabant. Tilburg speelde daarbij een voortrekkersrol; deze plaats telde in 1845 dertien door stoom aangedreven textiel fabrieken (tot de eerste moderne fabrikanten behoorden er de Diepens, de Vreedes, Van Dooren, Swagemakers en Pollet; zie Van den Dam 1966). De wat tragere modernisering van de Twentse textielnijverheid had niet alleen te maken met het lage loonpeil, maar onder andere ook met de ethische opstelling van de Nederlandsche Handel Maatschappij. Zij was afkerig van fabrieksarbeid omdat die het zedelijk niveau van de bevolking omlaag zou halen (Boot 1956: 86). Tegen 1848 telde Twente een kleine tien ondernemingen die op stoomenergie draaiden (onder andere die van Hofkes, Jannink en Blijdenstein). Het p.k.-vermogen was er bescheiden: 147 (in 1873 bedroeg dit 2200; Boot 1935: 169). Een modern-kapitalistisch getinte textielindustrie was vóór 1848 ook te Haarlem en Leiden van de grond gekomen. Een belangrijke impuls daartoe gaf de Belgische opstand van 1830. Succesvolle industriële uit Zuid-Nederland vestigden zich kort daarna in Noord-Nederland. Wilson, Prévinaire, Poelman en Fervaecke te Haarlem en De Heyder te Leiden riepen grote bedrijvigheid in het leven. De door stoom aangedreven fabrieken te Haarlem telden in 1838 ruim 1500 arbeiders (Mansvelt 1924: 240); een situatie die Brugmans deed spreken van 'het Nederlandse Manchester in wording' (Brugmans 1961: 75).¹⁰ Het grote succes duurde overigens maar kort: in 1850 was het totale aantal werknemers geslonken tot 410 (Mansvelt 1924: 240). Ook Leiden kende verschillende textielbedrijven die met stoomkracht werkten en relatief veel arbeiders telden (o.a. die van Van Heukelom, Krantz, Scheltema, Leembruggen en Zaalberg; de Heijders-onderneming ging in 1846 failliet, maar werd door Driessen weer snel winstgevend gemaakt). In de tweede helft van de jaren 1840 liep in laatstgenoemde plaats eveneens de economische activiteit terug. Overige textielnijverheid met een modern-kapitalistische inslag kwam voor in Geldrop, Maastricht, Vaals en Groningen.

Anders dan in Engeland het geval was, resulteerde de moderne textielindustrie hier aanvankelijk niet in een krachtige *metaalnijverheid*. De eerste grote Nederlandse bedrijven in die sector ontstonden in het kielzog van de jonge stoombootvaart. Het zijn de in 1823 en 1827 opgerichte machine-etablissemanten van Roentgen (te Rotterdam) en Van Vlissingen (te Amsterdam). Beide personen staan bekend als de eerste zuivere vertegenwoordigers van de Nederlandse modern-kapitalistische ontwikkeling. Ze produceerden voor een omvangrijke buitenlandse markt (onder andere Duitsland, Italië, Rusland) en elk gaf emplooi aan vele honderden mensen. Zowel het ene als het andere bedrijf boekte in 1847 een omzet van ruim 1.3 miljoen gulden (Griffiths 1979: 128). Kleiner van omvang, maar ook georiënteerd op de scheepvaart was de Leidse Grofsmederij uit 1836. Een ander door stoom aangedreven metaalbedrijf dat plaats bood aan ruim honderd arbeiders, stond te Deventer (de firma Nederburg, Nering Bögel & Co.). Soortgelijke bedrijven, maar minder groot, waren vóór 1848 gevestigd te Utrecht,

Amsterdam, Den Bosch, Den Haag, Tilburg, Leiden, Voorst en Schiedam).

Een derde bedrijfstak die vermelding verdient is de *aardewerk- en glasnijverheid*. Het krachtig centrum daarvan stond te Maastricht en werd geleid door Petrus Regout, 'one of the truly dynamic entrepreneurs of the period', aldus Griffiths (1979:109). Zijn door stoomkracht aangedreven fabrieken boden honderden arbeidsplaatsen.

Evenals zojuistgenoemde sector kenmerkte de *suikerindustrie* zich door een lokale concentratie. Amsterdam was van deze bedrijfstak het middelpunt. De suikerraffineerderij gaf wellicht de meest geslaagde overgang te zien van een traditionele naar een moderne bedrijfsvoering (Griffiths 1979: 88-91). De productie was naar Europese maatstaven bijzonder groot. Bepalende factor hierbij was de toepassing van de stoomkracht, die in de jaren dertig een aanvang had genomen. De drie grootste producenten (Rupe, Beuker en De Bruijn) leverden met behulp van tien stoommachines gezamenlijk 400 miljoen kilo suiker per jaar af. De raffinaderij die zonder stoomenergie het meest produceerde, zette daarentegen 300 duizend kilo om. 'De nieuwe stoomfabrieken', aldus Brugmans, 'drukten alras de kleinere bedrijfjes kapot' (Brugmans 1975: 50). Niet alleen wat betreft omzet, maar ook qua aangewende hoeveelheid stoomkracht namen de moderne suikerbedrijven een vooraanstaande plaats in. In 1851 stond daarin voor 681 p.k. opgesteld, bijna de helft van het totale stoomkrachtvermogen dat Amsterdam toen rijk was. Vermeldenswaard is ook de werkgelegenheid van de geavanceerde raffinaderijen. De drie genoemde fabrikanten gaven leiding aan zo'n negenhonderd arbeiders (Griffiths 1979: 88-91). Buiten Amsterdam bestonden suikerondernemingen met een modern-kapitalistische signatuur alleen te Oosterbeek en Rotterdam (Een lid van de Van Oord-familie bezat in die laatste plaats een stoomfabriek met ruim 200 werknemers).

Aanzetten tot een modern-kapitalistische economie gaven ook de *papiernijverheid*, de *chemische* en *graanverwerkende* industrie te zien.¹¹ Wat betreft die laatste sector gaat het om een kleine twintig over het land verspreide molens die (mede) door stoom werden aangedreven. De bekendste is de Amsterdamse rijstpellerij van Ochsner. Ze zette in 1848 bijna een kwart van de in dat jaar in Nederland geïmporteerde hoeveelheid rijst om (ruim 5 miljoen kilo's). Het bedrijf exporteerde naar Frankrijk, België en Italië (Griffiths 1979: 114).

Modern-kapitalistische beginpunten in de *chemische industrie* waren stijfsel-, loodwit-, lakmoes en garancine- (of meekrap-)bedrijven (zie voor die laatste Wiskerke 1951). Een onderneming die reeds in 1835 op stoomkracht draaide en later een grote vlucht zou nemen was de blauwselfabriek van Avis te Westzaan.

In de *papiernijverheid*, tot slot, vond de stoomenergie het eerst toepassing in de molen van Van Gelder & Co.; dat gebeurde in 1838. Niet lang daarna gingen ook een paar Limburgse papiermolens op stoomkracht over. Het resultaat was opmerkelijk: de drie Limburgse papierfabrieken telden in 1853 bijna 700 werknemers,

terwijl ze ruim de helft produceerden van de hoeveelheid die de 124 traditionele bedrijfjes in Gelderland afleverden. De Roermondse onderneming van Burghoff Magnée & Co. beschikte in 1851 al over een vermogen van 71 p.k. (Griffiths 1979: 108-109).

De twee criteria die in dit onderzoek de selectie van modern-kapitalistische industriële leiden, zijn zoals gezegd het gebruik van stoomkracht en de aanwezigheid van meer dan veertig werknemers. Bij de toepassing van elk van deze maatstaven deden zich praktische moeilijkheden voor. De vraag welke industrieel in de onderzoeksperiode 1844-'48 stoomkracht benutte leek het best aan te vatten door na te gaan wie daarvoor een overheidsvergunning bezat. Deze toestemming was in mei 1824 bij Koninklijk Besluit verplicht gesteld. Reden daarvan was de wens om 'onheilen' te vermijden, die voort konden komen uit 'gebrekkige vervaardiging' en 'onvoorzichtig gebruik' van stoomwerktuigen. Het K.B. verplichtte ieder die het voornemen had een stoomwerktuig op te stellen, daarvan aangifte te doen bij de gouverneur van zijn provincie. Laatstgenoemde stuurde deze melding door aan de minister van nationale nijverheid, die daarop een paar deskundigen aanwees om het betreffende werktuig te testen. Bij gunstig rapport ontving de aanvrager een 'akte van permissie' (Piepers 1914: 12-14). Van de ingediende aanvragen en verleende vergunningen is van overheidswege verslag bijgehouden. Het resultaat daarvan kan men vinden in de *jaarlijkse indexen van de administratie der nationale nijverheid*, die aanwezig zijn op het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Lezing ervan bracht aan het licht welke industriële in de jaren 1825-1848 mochten overgaan tot het gebruik van stoomkracht.¹² De registers vertellen tevens welke goederen werden geproduceerd en waar de bedrijven waren gevestigd.

Over een aantal relevante zaken geven de archiefgegevens echter geen uitsluitel. Ze laten soms in het midden of het gaat om een stoom*machine* (altijd inclusief ketel) dan wel alleen een stoom*ketel*. Is dat laatste het geval, dan gebruikt men de stoom voor verwarmingsdoeleinden; benutting van stoom als *aandrijfkracht* blijft dan achterwege.¹³ Na voorgaande opmerkingen over de betekenis van de stoomkracht als *energiebron* spreekt het vanzelf om de industriële die enkel een ketel bezitten, weg te strepen. De vraag was hoe deze ondernemers konden worden geïdentificeerd. Voor de beantwoording daarvan volgde contact met het Koninklijk Nederlands Instituut van Ingenieurs te Den Haag, dat doorverwees naar de Dienst van het Stoomwezen in dezelfde plaats. Een gesprek met directieleden van deze instelling leerde dat het gebruikte type stoomwerktuig is af te lezen aan de aard van het gevoerde productieproces. De aanwezigheid van een maalprocédé, bijvoorbeeld, betekende steeds de benutting van een *machine*. De hierbij gemaakte veronderstelling, dat men laatstgenoemd soort werktuig alleen aanschafte als de productie dat vereiste, lijkt zeer reëel.

Een andere tekortkoming van de archiefregisters is de omstandigheid dat ze

niet vertellen of de industriëlen die vóór eind 1844 een vergunning kregen nog wel een bedrijf leidden in de periode tot begin 1848. Ook geven de indexen geen antwoord op de vraag welke fabrikanten *clandestien* stoomkracht aanwendden. Om dit laatste hiaat op te vullen is een grote hoeveelheid literatuur geraadpleegd.¹⁴ De oogst ervan was schamel, zodat de conclusie zich opdrong, dat er maar heel weinig 'zwartgebruikers' bestonden. Ook voor de beantwoording van de vraag, of de in het Haagse archief vermelde industriëlen nog wel economisch actief waren in de periode 1844-1848, werd een reeks sociaal-economische publicaties doorgenomen.¹⁵ Het resultaat daarvan was zo mager, dat op een gegeven moment is overgestapt op een andere onderzoeksmethode: een groot aantal rijks-, regionale en gemeentelijke archieven ontving het verzoek om aan te geven of een bepaald bedrijf nog bestond in de periode 1844-1848, en zo ja, wie de eigenaar/leider daarvan was. Op basis van schriftelijke reacties en archiefbezoeken door de schrijver van dit artikel kon die vraag in de meeste gevallen worden beantwoord. Als iemand alleen als 'fabrikant' of eigenaar te boek stond, is tenzij anders bleek, steeds van de veronderstelling uitgegaan dat hij ook feitelijk leider van het bedrijf was; die laatste positie is ook toegeschreven aan de officiële aanvrager van een stoomwerktuig. Dit onderzoek heeft dus formeel betrekking op bezitters van bepaalde industriële ondernemingen, die ook hun zaak runden. Van een klein aantal bedrijfsleiders kon niet worden nagegaan of zij tevens eigenaar waren; zij zijn toch in het onderzoek opgenomen.

Soms bleek het echter onmogelijk om erachter te komen of de geregistreerde houders van een stoomvergunning nog een bedrijf leidden in de onderhavige onderzoeksperiode. Dat vloeiende voort uit het feit dat aanwezige statistieken (meestal de 'staten van fabrieken, trafijken en bedrijven') niet op het (volledige) tijdvak 1844-1848 slaan. Een enkele keer was alleen informatie beschikbaar over een later jaar. Alleen die economisch werkzame industriëlen zijn hier opgenomen, van wie de individuele naam dan wel uitsluitend de familienaam kon worden geregistreerd. (Dat betekent dat ook iemand werd geselecteerd, wiens voorletters onbekend bleven¹⁶). De identiteit van de compagnons (nogal eens is sprake van de firma X & Co.) bleef vrijwel steeds onopgehelderd. Alleen als die bekend werd en wanneer de desbetreffende persoon ook bedrijfsleider bleek, behoort hij tot de groep geselecteerde industriëlen.

Om te achterhalen welke geselecteerde ondernemingen meer dan veertig werknemers telden, werden eerst de gemeentestatistieken van Brugmans (1956) en Damsma e.a. (1979) geraadpleegd. Zij geven een naar volwassenen en kinderen opgesplitst beeld van in bedrijven werkzame aantallen arbeiders. Deze gegevens over 1843 en 1848 zijn echter verre van volledig. Belangrijke industrieplaatsen als Maastricht, Tilburg, Leiden, Enschede en Delft ontbreken, en een reeks andere gemeenten waarin stoomkracht voor industriële doeleinden werd aangewend, is eveneens afwezig. Daarbij doet zich nog het probleem voor dat de data

geen betrekking hebben op de jaren 1844 tot 1848. Informatie uit sociaal-economische publikaties en archiefstukken konden de witte vlekken niet volledig elimineren. Een grote dosis onzekerheid bleef op dit punt dan ook bestaan, maar uitlatingen van historici doen stellig verwachten dat het *werkelijke* aantal door stoom gedreven *groot*bedrijven in de periode 1844-1848 niet veel groter was dan de hier getelde hoeveelheid van 44 (zie Brugmans 1961, 1975; Mokyr 1976; Griffiths 1978). Voor zover dat mogelijk bleek te zijn hier alleen de *volwassen* werknemers geteld. In een paar gevallen kan de overschrijding van de grens van 40 op rekening komen van in het bedrijf werkzame *kinderen*.¹⁷

3. Liberale oppositie tegen een sterk autocratisch régime

Lezing van het voorgaande heeft misschien de vraag opgeroepen waarom nu juist is gekozen voor de jaren 1844-1848 als periode van onderzoek. Beklemtoond werd immers, dat het moderne kapitalisme in Nederland toen nog weinig ontwikkeld was. Doorslaggevend motief voor die keuze is het besef dat de staatkundige 'revolutie' van 1848 juist bestaat uit het soort politieke veranderingen waar de bourgeoisieitese over spreekt:

'De grondwet van 1848 was ... naar aard en strekking een echt liberale, voor die tijd moderne constitutie. We kunnen dus terecht spreken van een fundamentele herziening die inderdaad een belangrijke cesuur, een mijlpaal zelfs, vormt in de Nederlandse politieke geschiedenis. Deze grondwetsherziening maakte definitief een einde aan de persoonlijke macht van de koning als wettelijk-zelfstandige politieke factor ... De invloed en betekenis van de Tweede Kamer namen eveneens zeer toe door het systeem van politieke ministeriële verantwoordelijkheid, door het nieuwe kiesstelsel (kamerleden ... voortaan ... rechtstreeks gekozen), door de jaarlijkse begrotingen, door de grotere invloed op het koloniale beleid en doordat de kamer haar bevoegdheden zag uitgebreid met het recht van enquête en het bijzonder belangrijke recht van amendement ... Ook voor de individuele burger garandeerde de nieuwe grondwet een grotere mate van vrijheid: op het stuk van pers, petitie, vereniging en vergadering en godsdienst 'De oude grondwet', had Thorbecke verklaard, 'sloot volkskracht buiten'; zij moet die nu in alle aderen des Staats trachten op te nemen'. Dit is geleidelijk tot op zekere hoogte verwezenlijkt, mits echter onder volk verstaan wordt de gezeten burgerij en een deel van de 'midden'-burgerij alsmede de welgestelde boeren' (Boogman 1977: 338, 339).¹⁸

Deze afsluiting van het monarchaal-autocratisch bewind sluit de mogelijkheid uit om de bourgeoisieitese in Nederland ná 1848 te toetsen. Tenzij het oude bestel er toen in was geslaagd om het verloren terrein terug te winnen. Pogingen daartoe zijn wel ondernomen, maar bleven zonder succes (zie Boogman 1978). Het is overigens wel zo dat de beschreven omwenteling geen onverdeelde overwinning was voor het liberaal-democratische kamp. Niettegenstaande de grondige veranderingen op politiek-juridisch gebied bleef de oude notabelenstand een 'allerbe-

langrijkste positie' innemen in het politiek-sociale systeem (Boogman 1977: 399). Er kan dan ook worden onderzocht of de voorspelde verzetshouding van de burgerij eveneens dat aspect betrof. Verder is na te gaan hoe die sociale categorie reageerde op gedane pogingen om de klok terug te zetten. Dergelijk onderzoek valt strikt genomen echter buiten het kader van de bourgeoisie-these, zoals die hier is geformuleerd.

De vraag waarom het onderzoek onder modern-kapitalistische industriëlen tot 1848 loopt, is nu beantwoord. Dat zij het jaar 1844 als beginpunt heeft, komt voort uit de omstandigheid dat toen een landelijke liberale oppositiebeweging tot ontwikkeling kwam, die zou uitmonden in de 'glorieuze doorbraak' van 1848. De start van die stroming wordt hier gelegd bij de organisatie van het landelijk petitionnement in december 1844. Deze actie was bedoeld als als pressiemiddel om de grondwetswijzigingsvoorstellen van Thorbecke en andere liberale parlementariërs aangenomen te krijgen. Een uitvloeisel van dit handtekeningennadres was de oprichting van de *Amstel-Sociëteit* in 1846, een club die eveneens ijverde voor democratisering van het overheidsrégime. Een vereniging met eenzelfde oogmerk was het Leidse Zaterdaggezelschap (zie Von Santen 1979).

Zowel beide clubs als het petitionnement leveren in dit onderzoek het toetsingsmateriaal voor de bourgeoisie-these. Er wordt namelijk gekeken welke modern-kapitalistische industriëlen hun handtekening verbonden aan het verzoekschrift en zich als lid meldden van genoemde verenigingen. Uitvoeriger informatie over achtergrond en inhoud van deze liberale manifestaties volgt in onderstaande alinea's.

Het Nederlandse politieke klimaat werd in het begin van de jaren veertig nog sterk bepaald door de nasleep van de Belgische opstand uit 1830. Er heerste een malaisestemming die het karakter had van een 'nationale identiteitscrisis'; daarnaast kampte de overheid met een financieel tekort van alarmerende omvang (Boogman 1978; Von Santen 1979). Deze situatie gaf liberale opposanten ruimte gelegenheid om met kracht aan te dringen op hervormingen van het autocratische regeringsstel. Een parlementair initiatiefvoorstel daartoe verscheen in december 1844 van de hand van Thorbecke en acht andere progressieve Tweede Kamerleden. Het beoogde 'meer eenheid en vastheid der uitvoerende Magt, volledige wetgeving en werkelijke vertegenwoordiging' (zie Brugmans 1948). De eerste wens behelsde de uitvoering van het beginsel der koninklijke onschendbaarheid en de daaraan verbonden mogelijkheid van vrije oppositie jegens het regeringsbeleid. Onder 'vollediger regering' verstond het grondwetsherzieningsvoorstel een versterking van de wetgevende tegenover de uitvoerende macht: het regeren per Koninklijk Besluit moest daarmee tot het verleden behoren. Ook viel er de regel onder dat alle departementale begrotingen de jaarlijkse goedkeuring van de Tweede Kamer behoeften. Dit orgaan diende eveneens het recht van amendement te bezitten. Met een 'werkelijke vertegenwoordiging' hadden Thorbecke

c.s. een *rechtstreekse* verkiezing van Tweede Kamer en Provinciale Staten op het oog.

De voorstellen van de 'Negenmannen' hadden een polariserend effect op politiek Nederland (zie Brugmans 1948: 78). Overheidskringen ervoeren de plannen als een frontale aanval; er werd gesproken over een voorstel[.]

'hetwelk eene bijna geheele vernietiging van Majesteits grondwettige regten en een geheele omkeer onzer staatsinstellingen in eenen geheel democratischen zin zouden ten gevolge hebben ...' (Rüter 1950: 175).

Thorbeckes ideeën oogstten snel bijval buiten het parlement. De radicaal-liberale advocaat Dirk Donker Curtius reageerde met een manifest dat aldus opende:

'Eindelijk is uit den boezem der Tweede Kamer de opheffing der voorgedij voorgesteld, waaronder het Nederlandsche volk dertig jaren den stuggen nek heeft gekromd' (Donker Curtius 1845).

Het geschrift sloot met een oproep aan iedere Nederlander, 'dien het welzijn des lands ter harte gaat' om een blijk van adhesie op te sturen aan een van de Negenmannen. Ook Blussé, compagnon van Donker Curtius, probeerde buiten-parlementaire steun te mobiliseren voor Thorbecke en de zijnen. Hij stelde een modelpetitie op die in alle Nederlandse steden moest worden verspreid. Daarin werd de Tweede Kamer verzocht het bewuste voorstel aan te nemen. De resultaten van deze handtekeningenactie vormen onder andere de gegevens waaraan de bourgeoisiehiere hier wordt getoetst. Dit petitionnement eindigde in mei 1845, het tijdstip waarop het wijzigingsvoorstel schipbreuk leed in de Tweede Kamer. De oogst bestond uit ruim vijfduizend handtekeningen. De provincies Groningen, Gelderland en Zuid-Holland stuurden de meeste adhesiebetuigingen op (elk meer dan duizend), terwijl Limburg, Drenthe en Utrecht met 57, 37 en resp. 3 handtekeningen de geringste respons gaven. Per stad geteld spande Amsterdam de kroon (364), gevolgd door Leiden, Middelburg/Vlissingen, Zutphen, Rotterdam, Dordrecht, Arnhem, Breda, Deventer, Winterswijk, Groningen en Woerden (97). Den Haag en Utrecht schitterden door een minimale adhesie (2 resp. 1). Verscheidene adressen waren daarnaast afkomstig uit kleine plattelandsplaatsen (Von Santen 1979).

Het petitionnement werd begeleid door felle anti-gouvernementele agitatie in een deel van de pers. Niet alleen 'serieuze' kranten als de Arnhemsche Courant, de Nieuwe Rotterdamsche Courant en in wat mindere mate het Algemeen Handelsblad, maar ook verscheidene 'sensatieblaadjes' kozen krachtig partij voor de vernieuwingsgezinde beweging. Sommige riepen op tot het inzenden van steunbetuigingen voor de parlementaire wijzigingsplannen (zie Rüter 1950: 149, 240). Evenals de ingezamelde handtekeningen vertoonden de oppositionele

persorganen een behoorlijke geografische spreiding (zie Beekelaar 1964; Robijns 1967). De nationale overheid sloeg de handtekeningenactie met argusogen gade. Zij spoorde de provinciale gouverneurs aan om ambtenaren, bij wie een 'neiging tot dadelijke bemoeiing' werd bespeurd of vermoed, terecht te wijzen (Rüter 1950: 151). Verschillende gezagsdragers deden hun best om mensen van ondertekening te weerhouden. Een minister greep een enkele keer in om de benoeming tegen te houden van een functionaris die een adhesie-adres aan Thorbecke had gesigneerd (Rüter 1950: 240, 246-254, 349). Deze reactie van de overheid deed de overtuiging ontstaan dat ondertekening een plaats op een 'zwarte lijst' garandeerde. Hoewel 'veele omstandigheden zoiets deden gelooven', zou zo'n register niet hebben bestaan (De Bosch-Kemper 1882: 88; zie ook Von Santen 1979: 149, 150).

De petitiebeweging van 1845 stimuleerde de politieke bewustwording in het land. Ze legde de basis voor verscheidene liberale kernen (Boogman 1978: 48; Von Santen 1979: 116). Een daarvan was de in januari 1846 opgerichte Amstelsociëteit, die hier, zoals gezegd, een andere toetssteen van de bourgeoisie is. Deze vereniging was gevestigd in Amsterdam, maar kende een relatief groot aantal leden buiten deze stad. Eind 1847 bedroeg het totale ledental 145, 94 daarvan waren 'buitenlid'. Ze waren verspreid over 31, tamelijk verstrooid gelegen, plaatsen: 'van Nieuwe Tonge tot Groningen en van Doesburg tot Den Haag' (Von Santen 1979: 120). Officieel doel van de vereniging was 'gezellig verkeer en leerzame wisseling van denkbeelden tot ontwikkeling van openbaren geest en behartiging van vaderlandsche belangen'. Deze a-politieke formulering kende verschillende redenen. Principieel motief was de toen heersende overtuiging dat een echte liberaal zich niet door een partij de wet liet voorschrijven. Pragmatische reden was de wens om niet te worden lastig gevallen door een repressieve overheid. Een geprofileerd politiek programma bleef wellicht ook uit vanwege de uiteenlopende politieke doelstellingen van de leden. Wat hen verenigde was een afkeer van het bestaande régime; overeenstemming over een na te streven alternatief ontbrak. (zie Von Santen 1979: 117, 118, 133, 134). Dat de vereniging een liberale signatuur bezat, staat echter vast. Een poging tot uitgifte van een politieke beginselverklaring leverde een concept-manifest op dat zich uitsprak voor grondwetsherziening, openbaarheid en keuze van alleen vrijzinnige personen in het lands-, gewestelijk alsmede plaatselijk bestuur, een 'wezenlijke vrijheid van schrijven en spreken' en 'eene gematigde vrijheid van onderwijs' (Von Santen 1979: 125). De liberale kleur blijkt ook uit de ledenlijst: zeven van de negen Kamerleden die het grondwetswijzigingsvoorstel van 1844 indienden komen daarop voor. Voorman Thorbecke ontbreekt; de precieze reden ervan is onbekend (Von Santen 1979: 118). De sociëteit boekte succes als kiesvereniging voor stedelijke kiescolleges. Haar kandidaten sleepten in 1847 te Amsterdam alle vacatures in de wacht. Ook in Deventer, Utrecht en Den Haag werden leden van de sociëteit gekozen. De invloed van de vereniging liet koning Willem II niet

onbewogen: hij stelde een – onbeduidende – liberalisering van de grondwet in het vooruitzicht (Von Santen 1979: 124).

Na de abrupte politieke metamorfose van de vorst en de Amsterdamse opstootjes in maart 1848, nam de Amstelsociëteit een wat andere kleur aan. Ze gaf een manifest uit dat het behoud van maatschappelijke rust bepleitte en het ordelievende karakter van de vereniging onderstreepte. Gesteld werd dat ze van meet af aan een krachtige middenpartij wilde zijn, afkerig van zowel behoudzucht als radicalisme. Met deze proclamatie was de politieke verdeeldheid binnen de sociëteit allerm minst van de baan. Een heftige twist ontwikkelde zich tussen de principieel-liberale aanhangers van de intussen voor het ministerschap gepasseerde Thorbecke en de volgelingen van Donker Curtius. Laatste zocht sinds zijn deelname aan de nieuwe regering toenadering tot een conservatiever milieu. Deze onenigheid bewerkstelligde uiteindelijk de ontbinding van de sociëteit in 1851 (Von Santen 1979: 134).

Ook de ledenlijst van het Leidse Zaterdaggezelschap fungeert in deze studie, als onderzoeksmateriaal voor de bourgeoisieithese. Evenals de Amstelsociëteit trad ook deze liberale club op als progressieve kiesvereniging. Anders dan haar Amsterdamse tegenhanger was de Leidse club 'door gelijkheid van beginsel nauw verbonden'. Ze had een plaatselijk karakter, al werd een enkele keer iemand van buiten geïntroduceerd (Von Santen 1979: 141). Het gezelschap werd eind 1846 door Thorbecke opgericht, die haar drie jaar onafgebroken voorzat. In zojuistgenoemd jaar bestond ze voor circa de helft (negen personen) uit Leidse buitenleden van de Amstelsociëteit. Beide verenigingen beconcurrerden elkaar fel bij de verkiezingen van november 1848 (Beekelaar 1964: 34).

Tot zover de beschrijving van de liberale oppositiebeweging die de gegevens levert waaraan de bourgeoisieithese zal worden getoetst. Zowel het petitionnement als de genoemde clubs probeerden het soort politieke veranderingen te realiseren waar de doorbraak van 1848 uit bestaat. Geen ervan bracht die ommekeer echter *onmiddellijk* tot stand. Er wordt hier dus alleen onderzocht of modern-kapitalistische industriëlen deelnamen aan acties die het *voorspel* vormden van '1848'. Dit feit is een andere grond voor de bewering dat de bourgeoisieithese slechts *gedeeltelijk* wordt beproefd.¹⁹

De laatste paragraaf vertelt hoeveel geselecteerde industriëlen blijk gaven van een liberaal-democratische oriëntatie.

4. De uitkomsten van het onderzoek

Raadpleging van het *Archief van de Tweede Kamer* in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag maakte het mogelijk te achterhalen wie van de modern-kapitalistische industriëlen het landelijke petitionnement ondertekenden. Dat historisch materiaal laat per plaats de ingezonden handtekeningen zien. De

ontcijfering van die signaturen was niet altijd gemakkelijk, maar steeds kon worden beslist of de naam van een ondernemer al dan niet voorkwam.²⁰ Van alle 52 geselecteerde modern-kapitalistische grootindustriëlen bleken er 2 een handtekening te hebben ingestuurd (Jordaan uit Enschede en Dudok van Heel uit Amsterdam, zie noot 20). De respons onder de 'klein-industriëlen', die stoomkracht gebruikten, was eveneens gering: 7 van de 71 (de totale aantallen industriëlen slaan op het tijdvak december 1844-mei 1845). Opvallend hierbij is dat 3 daarvan uit Enschede kwamen (slechts één moderne ondernemer uit die plaats signeerde niet).

De leden van de Amstelsociëteit en het Leidse Zaterdaggezelschap zijn snel op te sporen. Ze staan afgedrukt in een publikatie van de historicus Von Santen (1979). De lijst met sociëteitsleden is naar plaats ingedeeld en geeft voor zover mogelijk de beroepen weer; ook van personen die waren aangesloten bij de Leidse vereniging zijn functies vermeld. (Veel leden van beide clubs oefenden het beroep van koopman of advocaat uit).

Het doorlopen van de ledenlijsten bracht aan het licht dat *geen enkele* modern-kapitalistische ondernemer lid was van die politieke organisaties.

De genoemde resultaten laten zien dat de sterkere beproeving van de bourgeoisie (stoomkracht én grootbedrijf) niet positiever uitvalt dan de zwakkere test (alléén stoomkracht).

Bovenstaande uitslagen spreken dus bijna onverdeeld de stelling tegen dat de eerste modern-kapitalistische industriëlen in Nederland ijverden voor democratisering.

Het ligt voor de hand om deze conclusie op te vatten als een weerlegging van de bourgeoisieithese. Deze kwalificatie roept echter wel een paar kanttekeningen op. Om te beginnen er is formeel geen cesuur aangegeven die de overgang markeert tussen bevestigd en weerlegd zijn. Is de these nu gefalsificeerd als er ook maar één industrieel geen handtekening had geplaatst en/of niet lid was geweest van de politieke verenigingen? Bestaande formuleringen van de bourgeoisieithese geven op een dergelijke vraag geen antwoord. Deze zeggen alleen dat de bourgeoisie zich inzette voor liberaal-democratische hervormingen; of het bepaald lidwoord 'de' betekent dat de uitspraak geldt voor ieder lid van die categorie, is een open vraag. Wanneer zij ontkennend wordt beantwoord, bestaat er grond voor de bewering dat de uitkomst van dit onderzoek helemaal geen weerlegging impliceert van de bourgeoisieithese. Er kan dan immers worden beargumenteerd dat deze uitspraak niet voor *alle categorieën* van de burgerij geldt. Het is mogelijk dat men de these bij voorbeeld al bevestigd acht als een niet-industriële component van de bourgeoisie 'voldoende' blijkt geeft van de voorspelde politieke opstelling. Wat tegen deze uitleg pleit, is de in de bourgeoisieithese opgesloten omschrijving van burgerij als *draagster* van de kapitalistische ontwikkeling. Wanneer het, zoals hier, gaat om de modern-kapitalistische variant van dat proces, is er veel voor te

zeggen om juist dat deel van de bourgeoisie te onderzoeken dat daaraan *rechtstreeks* vorm gaf.²¹ Maar ook wanneer deze tegenwerping overtuigt, is het mogelijk om in de uitslag van dit onderzoek geen weerlegging te zien van de bourgeoisiesthese. In navolging van O'Boyle kan men het politiek actief gebleken deel van de *intellectuele* burgerij (voornamelijk advocaten) beschouwen als spreekbuis van de industriëlen. De laatsten zouden weliswaar voorstander zijn geweest van liberalisering, maar bezaten volgens haar tijd noch geschiktheid om politiek actief te zijn (O'Boyle 1966). Deze uitleg lijkt wat Nederland betreft weinig aannemelijk. Aanwijzingen, dat de eerste modern-kapitalistische ondernemers hier hun kar lieten trekken door leden van de intellectuele burgerij, zijn tijdens deze studie niet naar voren gekomen. Daarbij valt erop te wijzen dat het plaatsen van een handtekening een uiterst simpele en weinig tijdrovende zaak was. Dat geldt tot op grote hoogte ook voor de verwerving en het aanhouden van een lidmaatschap van genoemde politieke verenigingen. Een andere redenering die de minimale respons onder de moderne industriëlen kan verklaren, verwijst naar het relatief laag ontwikkeld communicatiesysteem van de jaren veertig: de liberale opstelling ontbrak omdat men geen weet had van het petitionnement en de politieke clubs. Hoewel dit argument niet volledig is te ontzenuwen, valt er wel het een en ander tegen in te brengen. In de eerste plaats werd in een gedeelte van de pers ruime aandacht besteed aan deze liberale manifestaties. Van politiek geïnteresseerde personen mag worden verwacht dat zij dat medium, indien aanwezig, volgden. (Zoals eerder opgemerkt was de vernieuwingsgezinde pers behoorlijk verspreid over Nederland). Ook lijkt het niet zo gewaagd om te veronderstellen dat deze mensen – ook – via mondelinge contacten over de liberale vernieuwingsbeweging geïnformeerd raakten (knooppunten in de netwerken van politieke communicatie waren de koffiehuisen).

Het ontbreken van *actieve* steun voor de liberale oppositiebeweging is ook te verklaren met behulp van Olsons participatietheorie (Olson 1965). Volgens haar gaven de ondernemers niet thuis omdat democratisering een zogenaamd collectief goed was en daadwerkelijke deelname voor hen geen individuele (of selectieve) beloningen opleverde (Industriëlen zouden – anders dan advocaten – geen uitzicht hebben gehad op een aantrekkelijke overheidsbaan na de politieke machtswisseling: hun bedrijf eiste hen veel te sterk op). Dat verscheidene Duitse modern-kapitalistische fabrikanten wel ageerden tegen een autocratisch régime doet weer afbreuk aan deze verklaring (zie Zunkel 1962).

Als men op basis van de onderzoeksuitkomst inderdaad aanneemt dat een politiek-liberale voorkeur grotendeels *ontbrak* onder de Nederlandse ondernemerscategorie, is daarvoor volgende verklaring te geven. Anders dan de bourgeoisiesthese suggereert, kunnen de Nederlandse industriëlen wel eens de overtuiging hebben gehad dat de nationale overheid de ontwikkeling van het moderne kapitalisme welgezind was. Grond voor deze gissing geeft de industrialisatiepoli-

tiel van koning Willem I (zie Boot 1935; Sneller 1937, Van den Eerenbeemt 1965). Hier is de hypothese aan toe te voegen dat veel ondernemers dat beleid verwelkomden omdat ze van mening waren dat alleen overheidssteun hen kansen op economische ontplooiing bood. Een andere reden was misschien het besef dat men daadwerkelijk profiteerde van die regeringspolitiek. (Het bewind van Willem I eindigde trouwens al in 1840).

Globale informatie over het politieke gedrag van vroege modern-kapitalistische industriëlen in het buitenland wekt de indruk dat de opstelling van hun Nederlandse collega's niet uniek was. In Duitsland lijkt de bourgeoisie these weliswaar wat minder sterk te falen, maar Japan en Frankrijk zouden een 'weerlegging' laten zien die niet noemenswaard afwijkt van de hier gevonden uitkomst (zie Cobban 1967; Pinkney 1964; Smith 1966; Stearns 1978; Zunkel 1962; Kaelble 1972; Best 1980).

Alshet enkel gaat om modern-kapitalistische industriëlen vindt de bourgeoisie these dus zeker geen brede steun in het aanwezige onderzoeksmateriaal. Ook wanneer rekening wordt gehouden met de beperkingen van de verrichte studies, bestaat er grond voor de conclusie dat er nogal wat schort aan de hier getoetste versie van de bourgeoisie these.

Noten

1. Verschillende keren werd het verband probabilistisch in plaats van deterministisch geformuleerd; ook kwam de bewering voor dat de oorzakelijke relatie alleen een bepaalde vorm van economische groei betreft (zie inleiding verderop).
2. Niet zelden wordt democratisering toegeschreven aan een *combinatie* van dergelijke factoren.
3. Zoals uit het vervolg blijkt heeft het begrip democratisering hier een beperktere inhoud dan er anno 1982 aan wordt gegeven. 'Democratisch' betekent in de tekst namelijk niet medezeggenschap (kiesrecht) voor iedereen. Afgaand op de terminologie uit het midden van de vorige eeuw zou 'democratisch' moeten worden vervangen door 'liberaal' of 'liberaal-constitutioneel'. Voorstanders van algemeen kiesrecht heetten toen 'radicalen' (zie Robijns 1967).
4. Onder een verbreding van het kiesrecht wordt hier ook de overgang van indirecte naar directe verkiezingen verstaan.
5. In de eerste noot van het *Communistisch Manifest* staat dat de term 'bourgeoisie' daarin verwijst naar de moderne kapitalisten; in het betoog zelf is echter ook sprake van vroege kapitalisten.
6. *Verleger* zijn personen die goederen kopen, deze vervolgens door thuiswerkers tegen betaling laten verwerken en ze vervolgens zelf weer verkopen.
7. Vóór 1848 betekent hier en in het volgende steeds vóór maart 1848, de maand waarin de Nederlandse vorst boog voor de liberale oppositie. In verband hiermee loopt dit onderzoek tot maart 1848.
8. Continu-arbeid is in principe ook mogelijk wanneer geen stoomkracht wordt gebruikt: mensen kunnen, wanneer vermoeid, onmiddellijk door anderen worden vervangen. Misschien is het beter om op te merken dat de inzet van een stoommachine om

rendementsoverwegingen tot continu-arbeid noopte.

9. Zie Linssen (1969: 248) en De Vries (1953: 235) voor uitspraken die aangeven dat kapitaalcracht nodig was voor de aanschaf van een stoommachine; uit *Textielhistorische Bijdragen* (nr. 6, 1965, p. 63) blijkt dat een stoommachine van 12 pk rondom 1848 f 8.200,- kostte. Een schatting van Ir. K. van der Pols noemt een bedrag van circa f 10.000,- voor een vrij eenvoudige machine (mondelinge mededeling).
10. Het feit dat de Haarlemse bedrijven sterk leunden op de Nederlandsche Handel Maatschappij, een semi-overheidsinstelling, doet afbreuk aan hun modern-kapitalistisch karakter (zie Mansvelt 1924).
11. Hoewel de stoomkracht sterk opgang maakte in de Amsterdamse diamantnijverheid vóór 1848, valt die sector buiten het bestek van dit verhaal: er was daarin veeleer sprake van verhuurders (van slijpmolens), dan van ondernemers-bedrijfsleiders (zie Van Tijn 1974).
12. De industriëlen die vóór 1825 een vergunning kregen zijn te vinden in Indemans 1973.
13. Een heel enkele keer zou het ook mogelijk zijn geweest om een ketel als – zeer zwakke – aandrijfbron te gebruiken; van deze mogelijkheid wordt hier afgezien.
14. Een gedeelte van deze literatuur staat vermeld in de literatuurlijst volgend op deze tekst; het valt onder de met een sterretje gemerkte titels. Het aanvullend deel is op aanvraag verkrijgbaar bij de auteur van dit artikel (zie noot 15).
15. Een gedeelte van de publikaties is te vinden onder de met een sterretje gemerkte titels in de literatuurlijst, de rest ervan is op aanvraag verkrijgbaar bij de auteur (de literatuur waar noot 14 naar verwijst is samengevoegd met de literatuur waar noot 15 over gaat).
16. Ook hier was geen honderd procent zekerheid te verkrijgen, zo was bij voorbeeld bekend dat een bepaalde Leembruggen vóór 1845 een vergunning voor een stoomwerktuig kreeg, terwijl de eerstvolgende informatie pas dateert uit 1852. Hoewel dat jaar een andere Leembruggen noemt, is het niet bekend welke Leembruggen in de jaren 1845-1848 fabrikant was, gesteld dat er niet een niet-Leembruggen in die tussenjaren de zaak in bezit en beheer had. Als een Leembruggen in politiek-liberaal opzicht actief zou blijken, doet zich een probleem voor. Als het gaat om een firma X en Zn. zijn alleen *beiden* opgenomen als te achterhalen viel dat zij actief waren in de onderneming.
17. Een lijst met alle geselecteerde ondernemers wordt op aanvraag door de auteur toege-stuurd.
18. Omdat het politieke régime in Nederland een grondwet kende (1814-1840) die de macht van de vorst inperkte, was hier – anders dan in bij voorbeeld Rusland en Oostenrijk – geen absolute autocratie.
19. Tot de personen die in 1848 de onmiddellijke stoot gaven tot de wijzigingen in de grondwet, behoren geen modern-kapitalistische ondernemers (zie Boogman 1978). Verder is hier op te merken dat de bewuste acties in zeer sterke mate de liberale oppositiebeweging uit de jaren 1840 vormden.
20. Uiteraard moesten de voorletters (voornamen) ook kloppen, één keer deed zich de moeilijkheid voor dat de voorletters ontbraken, terwijl de achternaam overeenkwam met die van de ondernemer Dudok van Heel; naspeuringen in het *Nederland's Patriciaat* geven grond voor de conclusie dat die industrieel de ondertekenaar moet zijn geweest. (*Nederland's Patriciaat*, 26e jaargang, 's Gravenhage, 1940).
21. Zoals eerder opgemerkt kunnen ook bepaalde niet-industriëlen (geldverschaffers, technici, transportondernemers) worden gerekend tot de categorie van modern-kapitalistische industriëlen. De personen die op de meest directe manier de productie initiëren vormen mijns inziens de meest onmiddellijke dragers van kapitalistische productieprocessen.

Lijst van geraadpleegde archieven

1. Het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, het Rijksarchief in Friesland, Gelderland, Groningen, Limburg, Noord-Holland, Overijssel, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland.
2. De streekarchieven van Kwartier van Oisterwijk, Langs Aa en Dommel, Nassau-Brabant, Noord-Kempfenland, Peelland, Schouwen-Duiveland, Sint Philipsland, Tiel-Buren-Culemborg en Zuidoost-Brabant.
3. De gemeentearchieven van Amsterdam, Arnhem, Boxtel, Breda, Delft, Deventer, Doetinchem, Dordrecht, Gorinchem, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hulst, Leiden, Maastricht, Middelburg, Nijmegen, Oudenbosch, Rotterdam, Schiedam, Tilburg, Utrecht en Vlissingen.

Geraadpleegde literatuur

- Bayer, E. (Hrg.), *Wörterbuch zur Geschichte; Begriffe und Fachausdrücke*, Stuttgart, 1960.
- Beekelaar, G. A. M., *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie; De Hollandse Katholieke jongeren 1847-1852*, Antwerpen 1964.
- Best, H., *Interessenpolitik und nationale Integration 1848-1849*, Göttingen, 1980.
- Bierens de Haan, J., *Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, 1777-1952*, Haarlem 1952.
- Bläsing, J. F. E., *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1951; von niederländisch-preussischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen*, Leiden 1973.
- Boogman, J. C., 'De 'revolutie' van 1848 en haar nasleep', p. 333-352 in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 12, Haarlem 1977.
- Boogman, J. C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Bussum 1978.
- *Boot, J. A. P. G., *De Twentsche katoennijverheid 1830-1873*, Amsterdam 1935.
- Bos, R. W. J. M., 'Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw', *Maandschrift Economie*, 1976, 401, 187-206. (ook in Geurts en Messing, 1977)
- Bosch-Kemper, J. de, *Geschiedenis van Nederland na 1830, vijfde deel*, Amsterdam 1882.
- *Burgers, R. A., *100 jaar G. en H. Salomonson*, Leiden 1954.
- Brugmans, I. J., *Thorbecke, tweede druk*, Haarlem, 1948.
- *Brugmans, I. J., 'Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de negentiende eeuw', *Rijks Geschiedkundige Publicatiën (grote serie)*, 98, 99, Den Haag 1956.
- *Brugmans, I. J., *Paardekracht en mensenmacht, sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Den Haag 1961.
- *Brugmans, I. J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1830-1970*, Utrecht, Antwerpen, 1975.
- Cobban, A., 'The 'Middle Class' in France, 1815-1848', *French Historical Studies*, 1967, 41-52.
- Dahl, R. A., *Polyarchy*, New Haven and London 1971.
- Dahrendorf, R., *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, München 1968.
- *Dam, J. P. A. van den, *Arnold Leon Armand Diepen, 1846-1895, industrieel en publicist over economische en sociale vraagstukken*, Tilburg, 1960.
- *Damsma, D., J. J. M. de Meere en L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw - supplement*, 's-Gravenhage 1979.

- Derksen, A. Th., 'De economische verklaring van democratie gewogen', *Sociologische Gids*, 1981, 239-255.
- Donker Curtius, D., *Aan alle vrienden van orde en vrijheid*, Den Haag 1845.
- Droz, J., *Europe between revolutions 1815-1848*, New York and Evanston, 1967.
- *Eerenbeemt, H. F. J. M. van den, *Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-1850*, Leiden 1965 (ook in Geurts en Messing 1977).
- *Eerenbeemt, H. F. J. M. van den & L. P. L. Pirenne (red.), *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd; aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850*, Nijmegen 1960.
- Geurts, P. A. M. & F. A. M. Messing, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie, deel II*, Den Haag 1977.
- *Griffiths, R. T., *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850*, Den Haag, 1979.
- Habermas, J., 'Reflexionen über den Begriff der politischen Beteiligung', pp. 11-49 in: L. von Friedeburg, Ch. Oehler & F. Welz, *Student und Politik, eine soziologische Untersuchung zum politischen Bewusstsein Frankfurter Studenten*, Neuwied 1961.
- Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, hoofdstukken 'Kapitalismus' (1956) en 'Bürger-tum' (1959)
- *Harx, W. A. J. M., *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen; de grondslag van de huidige textielindustrie, 1794-1870*, Tilburg 1967.
- Hirschman, A. O., *The passions and the interests; political arguments for capitalism before its triumph*, Princeton 1977.
- Hobsbawm, E. J., *The age of revolution 1789-1848*, New York, 1962.
- Indemans, L., *Statistiek van stoomwerktuigen met betrekking tot de periode 1824-?*; Instituut voor Geschiedenis, R.U. Utrecht, 1973, (scriptie 187).
- Jackman, R. W., *Politics and social equality: a comparative analysis*, London, 1975.
- *Jonge, J. A. de, *De Industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1976.
- Jonge, J. A. de, Nijverheid en conjunctuurbeweging, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12, pp. 62-67, Haarlem 1977.
- Koenen, H. J., *Voorlezingen over de geschiedenis der nijverheid*, Haarlem 1856.
- Kofler, L., *Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, Darmstadt und Neuwied, 1979.
- Kaelbe, H., *Berliner Unternehmer während der frühen Industrialisierung; Herkunft, soziale Status und politischer Einfluss*, Berlin, New York, 1972.
- Lane, R. E., 'The Fear of Equality', in: *The American Political Science Review*, 1959, pp. 35-52.
- Laski, H. J., *The Rise of European Liberalism*, London, 1962.
- Lenin, W. I., *Ausgewählte Werke in sechs Bänden, Band 3*, Berlin, 1970.
- Linssen, G. C. P., *Verandering en verschuiving; industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914*, Tilburg 1969.
- Lipset, S. M., 'Some social Requisites of Democracy: economic Development and political Legitimacy', in: *The American Political Science Review*, 53, 1959, p. 69-105.
- Lively, J., *Democracy*, Oxford, 1975.
- Mansvelt, W. M. F., 'Iets over de Haarlemsche Katoenfabrieken', *Eigen Haard*, 1924 (50), 238-243.
- Marx, K., 'Die Bourgeoisie und die Konterrevolution', pp. 65-93 in: K. Marx, *Politische Schriften, erster Band*, Darmstadt 1960 (oorspr. 1848)
- Marx, K., *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band*, 1867; Berlin 1972.
- Marx, K. & F. Engels, *Het Communistisch Manifest*, Amsterdam 1977, oorspr. London 1848.
- McCrone, D. J. & Ch. F. Cnudde, 'Toward a Communicationstheory of democratic political

- development', in: *American Political Science Review*, 53, 1967, p. 69-105.
- MacPherson, C. B., *The real world of democracy*, New York and Oxford 1972.
- *Mokyr, J., *Industrialization in the low countries, 1795-1850*, New Haven and London 1976.
- Moore, B. Jr., *Social origins of dictatorship and democracy*, Boston, 1966.
- Nusteling, H. P. H., *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914*, Amsterdam, 1974.
- O'Boyle, L., 'The Middle Class in Western Europe 1815-1848, in: *The American Historical Review*, 71 (1966) pp. 826-845.
- Olson, M. Jr., *The logic of collective action*, Cambridge, Mass., 1965.
- Piepers, W. A. M., *Bijdrage tot de geschiedenis van het toezicht op het stoomwezen in Nederland*, Den Haag, 1914.
- Pinkney, D. H., *The French Revolution of 1830*, Princeton 1972.
- Ponteil, F., *Les classes bourgeoises et l'avènement de la démocratie, 1815-1914*, Paris 1968.
- Robijns, M. J. F., *Radicalen in Nederland (1840-1851)*, Leiden, 1967.
- Rüter, A. J. C. (Ed.), *Rapporten van de Gouverneurs in de provinciën 1840-1849; derde deel, periodieke rapporten 1844, 1845*, Utrecht, 1950.
- Santen, J. H. von, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1852, pp. 113-154 in: *Figuren en Figuraties*. Acht opstellen aangeboden aan J. C. Boogmaan, Groningen 1979.
- Schmitt, E., 'Die Französische Revolution', pp. 65-85 in: Th. Schieder (Hrg.), *Revolution und Gesellschaft. Theorie und Praxis der Systemveränderung*, Freiburg, 1973.
- Schweinitz, K. de Jr., *Industrialization and democracy*, Evanston, Illinois, 1963.
- Smith, Th. C., 'Japan's Aristocratic Revolution', pp. 135-140 in: R. Bendix & S. M. Lipset, *Class, Status and Power*, New York, 1966.
- Sneller, Z. W., 'Anderhalve eeuw stoomwezen in Nederland', *De Ingenieur*, 1937 (52) pp A.391-A.396.
- Sombart, W., 'Capitalism', pp. 195-208 in: *Encyclopaedia of the social Sciences*, volume three, New York, 1948.
- Stearns, P. N., *European Society in Upheaval*, New York, 1976
- Stearns, P. N., *Paths to Authority. The Middle Class and the Industrial Labor Force in France, 1820-1848*, Urbana, Chicago, London 1978.
- Stuijvenberg, J. H. van, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning', pp. 52-74 in P. W. Klein (Red.), *Van Stapelmarkt tot Welvaartsstaat*, Rotterdam, 1970.
- Stuurman, S., *Kapitalisme en burgerlijke staat; een inleiding tot de marxistische politieke theorie*, Amsterdam, 1978.
- *Tijn, Th. van, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid 1845-1897', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1974, pp. 16-70.
- Veblen, Th., *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, London 1939.
- *Vries, B. W. de, *De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw*, Den Haag, 1957.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1947.
- *Wieringa, W. J., *Economische heroriëntering in Nederland in de negentiende eeuw*, Groningen/Djakarta, 1955 (Ook in Geurts en Messing, 1975).
- Wiskerke, C., 'De geschiedenis van het meekrapbedrijf in Nederland', *Economisch-Historisch Jaarboek*, 25 (1951) 1-144.
- *Witlox, H. J. M., *Schets van de ontwikkeling van welvaart en bedrijvigheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, Benelux 1815-1830*, Nijmegen 1956.
- Zappey, W. M., 'De periode 1813-1848', pp. 201-218 in: J. van Stuijvenberg, *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977.

Zunkel, F., *Der Rheinisch-Westfälische Unternehmer 1838-1879*, Köln 1962.

- * De met een sterretje gemerkte titels zijn ook gebruikt voor de beantwoording van de volgende vragen: welke industriëlen benutten clandestien stoomkracht, welke van de op het Algemeen Rijksarchief verzamelde ondernemers waren in de periode 1844-'48 economisch actief en hoeveel werknemers hadden de geselecteerde ondernemers in dienst? Deze titels vormen met de literatuurlijst die, op aanvraag beschikbaar is, één geheel.